

Спомини про пражське видання „Кобзаря“.

Зіму 1874—5 року учителював я у Петербурзі у дівочих гімназій та інституті, а думками своїми жив у Київі. Там земляки заходилися тоді і коло географії, і коло статистики, і коло фольклору рідного краю: видавали «Записки Юго-Западного Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества»; дрюкували перепись Київа 1873 року; розбірали карточки слів українських, виписаних з різних книжок і з уст народа для словаря української мови; міркували, як довести словарь цей до наукової вартості, розъяснили у йому українські слова латинськими; думали завести у цьому словарі такий правопис, щоб він одновіддав усім філологічним і фонетичним однобідностям української мови; дрюкували систематично розроблені Антоновичем та Драгомановим історичні пісні українського народу і т. д. Молодий, живий пастрій думок, разворушених реформами 60-х років, не був ще тоді приголомшений пізньшими реформами 80-х років. Надій на те, що прогресівний ход життя вже не зупиниться перед ретроградними актами уряду, окрияли кияни на нові, тоді ще не чувані, вчинки. Не вважаючи на те, що так звана тоді «поліцейська будка Юго-Западного краю», то б то газета «Кiev-Janinъ», вороже відносилася до «хлопоманського» напрямку демократів, українська інтелігенція простувала до того, як казав Шевченко,

Февраль 1907.

1

щоб наша правда не пропала,
щоб наше слово не вмірало!

Згуртувавши у пріватну товариську громаду, ці земляки у другій газеті, що видавалася жінкою професора Гогоцького,— у «Кіевському Телеграфі»,— почали проти бюрократично-казенних думок «Кіевлянина» виставляти демократичні погляди на прояви сучасного йм життя; крестьянка або крестьянку трактували не як хлопа, а просто—як такого ж чоловіка, що хоче так само й істи, й пити, й говорити, й думати, як і пані і усякі другі люди. Як же мені хоч живучи й у Петербурзі, можна було не співробітничати чи в цій газеті, чи в органі наукового офіційального Географичного Товариства, на розвій праці якого так багато покладали надії не тільки у Київі, а й у Петербурзі? Ще більш тягло мене до цього, що робиться у Київі,—тим, що там якось більше напружено було тоді життя морально-політичне, ніж у столиці. Тут, напр., тільки приймали до відомості, що у Герцеговині з'явився якийсь Неко Навлович, а за ним і другі борці за волю, а на публічних столицьких лекціях лектори теми брали собі чи з природовідства, чи з історії старої российської словесності; у Київі ж громада прямо встряvalа сама у визвольничий рух південних славян—і тілом, і душою, і мислю своєю. Вона чи так чи сяк запомагала людям, охочім бігти туди, де за свободу «пушка кгаворі». Не вдержався навіть і брат мій молодший і втік без спросу у свого артилерійського начальства у ту ю Герцеговину павчати братів-славян, як можна робити пушки з чешішкових окоренків і як розсипатися по-за камнями та за кущами, щоб обстрілювати турецькі війська на їх переходах. Від князя Чорногорського він за це своє діло пізнійше одібрав у награду весь набір чорногорської одежі, і вбралий по-чорногорськи, ходючи по Київу, дивував тим киян. Але це було вже після допосу Юзефовича на хлопоманів, коли у Київі притихло «українофільство». А тоді, як я жив у Петербурзі, байдористе життя кіївське здавалося мені чимсь таким, з чого почнеться нова ера життя на Україні.

Відомі були мені й заміри составляти й видавати елементарні учебники і популярні книжки на українській мові, і заходи до видання творів кращих письменників українських, а між ними поперед усього «Кобзаря» Шевченкового. Я зінав, що вже у братів Тараса Григоровича—Осиша та Микити—куичено було право на видання не тільки тих віршів Шевченка, що до того часу були надруковані в Россії і за границею, але й тих, що були зібрані і лежали на схованці у вірних людей, у яких не можна було сподіватися на жандарський трус та на заарештування цього дорогого матеріалу. Про це становище діла я зінав, бо раніше сам їздив у Кирилівку до братів Т. Г. Шевченка і привозив одного з їх у Київ, щоб зробити куичу. Але мене все ж таки дивувало, чого так довго забарилася з виданням «Кобзаря», і про це діло нічого не чути.

Коли на провесні 1875 року приїздить до мене у Петербург з Київа товариш мій Ф. К. Вовк і привозить виготований до дрюку рукопис «Кобзаря», розділений на дві частини. Оказалось, що він ходив прізвітно до київського цензора Пузиревського на сесії, щоб заздалегідь перечитати з ним весь зібраний матеріал і розійтати у його, що на його погляд—цензурино, а що—нецензурино? Цензор не одрікся від читання «Кобзаря» рукописного і, за який час за невелику плату (руб. 50—70) пердумавши, що в яких віршах висловлюється, поробив нотатки на кожному творі Шевченка—чи можна його подавати до цензури, чи й зовсім не слід, щоб не викликати й нецензурних, а другого сорта наслідків.

По тих нотатках такої компетентної особи, як цензор Пузиревський, весь текст тодішнього «Кобзаря» і був розбитий на дві частини: цензуру й нецензуру. Мені загадано було іхати за граници і там дрюкувати «Кобзаря» цілком, але в двох томах, бо невідомо було, що скаже трохи згодом цензура й про цензурну частину. Видавши ж за границею, здавалося легше представити цензурний том у «Главное управление по делам печати» і виaproхати дозвіл на пропуск його у Россію. У цьому Управ-

лений служив тоді знакомий мій, поет Я. Н. Полонський. Він казав мені, що дуже високо ставить поетичний геній Шевченка і дуже буде радий, коли зможе хоч що-небудь зробити для нашого діла; але він совітував мені не дуже покладатися на його слова, бо вже якась хмара, казав він, збирається над долею россійського письменства, і йому здається, що можуть виникнути нові умови, або «временные правила», або й настоящі закони, які дуже обкарнають в Россії волю печатного слова взагалі, а українського—особливо. Через те він раяв поспішатися з другуванням «Кобзаря», щоб не приключилося якої переписки і щоб хоч перша половина його (цензурна) встигла піти у продаж у Россії.

Упоравшися з ділами своїми, у маї 1875 р. поїхав я з жінкою у Прагу. Коло самого міста у селі Бубенчі поселилися ми на літо. Звідти можна було, перейшовши Вишеградську гору, Вишеград і Карлов міст, пішки ходити у Прагу, або, сівши на залізницю, проїхати до міста тільки одну станцію. Думати довго—до якої типографії звернутися, не приходилося: Едуард Грекр, редактор прогресівної газети «Národní Listy», один з видатніших ораторів на мітингах молодочеської партії, мав велику типографію, найкращу книготорговлю у Празі; мав він при типографії й словолитию (slevárgnu), значить міг сам і літери для українського тексту зробити, що було б далеко труднійше у других типографіях. До його я й звернувся з проханням заготовити нові літери і визерунки до перших літер кожного віршу. Прохав я його ще й про те, щоб він це видання прозвав своїм, бо россиянинові, що, втікши од домашньої цензури, видає заграницею щось нецензурне, звісно могло б добре достатися. Грекр так і зробив. Вийшовши зо мною з контори, де ми розмовляли на другому поверсі дома, на площацку, з якої видно було усі станки й машини і усіх наборщиків, які поміщалися у великій залі первого поверху будинка, він заявив їм, що хоче видати „Кобзаря“ Шевченка, а мене представив їм яко редактора і коректора, що знає українську мову.

Коли виготовили потрібний шріфт, почалися набор і правка корректури, яку засилали мені дівчи: раз—и сліпраш цеб-то в гранках і другий раз поверстані у пумеровані сторішки: Управитель типографії, готовуючися до історичної вистави типографського майстерства, показував мені зразки корректур XVII століття і розъясняв, як теперішні корректурні значки пішли з латинських слів *deletur*, *ligatur* то-що, при чому прохав, щоб і я ставив такі ж значки, до яких звикли усі іх наборщики. Почали зпочатку дрюкувати перший „цензурний“ том (у 5000 примірниках). Наляканий Полонським, я ще й у Празі продовжував роботу Пузиревського і деякі твори Шевченка, де здавалося мені стрінеться щось нецензурне, виключав і одкладав па другий нецензурний том. В корректурі запомагали мені жінка і земляк з Катеринославської губернії, емігрант Шоров, про бідування якого в Парижі літератор Боборикін написав тоді гарний розказ у „*Отечественныхъ Запискахъ*“.

Ще не від'їжджаючи з Петербургу, заходився я писати листи до багатьох людей, які знали Шевченка за його життя, щоб вони мені написали свої спомини про його або й свої думки про характер його поезій. З Праги я знов писав до їх, нагадуючи своє прохання; але більшість з їх давали мені одновіді, що не візьмуть на себе право критикувати твори великого поета, бо на те не здатні: дрібні ж анекdoti з його життя, які вони знали, вони казали, не варт згадувати та печатати про те, як він, напр., навчав чоловік 10—15, проходючи через Миколаївський міст у Петербурзі, знявши шапку, казати букіністу, що стояв па мості, одну і ту ж фразу: «я иду па Васильевскій островъ!», або як наймав він дві шарманки різного строю разом грати «Боже царя храни!» щоб розсердити Костомарова і т. і. Найллюбезнійше до моого прохання однісся Тургенев, який жив тоді під Парижем на своєму хуторі Бужіваль. Він писав, що безпремійно пригадає усе, що тільки пам'ятас з своїх зустріч з Шевченком, але не може зараз сісти писати ці спомини, поки не викінчить тієї роботи, над якою тоді працював. Коли накінець він прислав свої спомини про Шевченка, ми дуже зраділи: Шоров разів скільки перечиту-

вав їх, бо він і в Паріжі, і у Карлсбаді бачив цього майстра слова і заслухувався його читанням власних його творів. Так і Полонський, з яким я листувався частенько, падіслав теж свої спомини заздалегідь, так що й вони увійшли у I том. Костомаров та Мікешін вже тільки у 1876 році прислали свої згадки про Шевченка, і ці прийшлося помістити тільки у другий (пенцензурний) том.

Коли перший том був готовий, Гретр заслав його у «Главное управление по делам печати», прохочи дозволу продавати його видання у Россії. З цього приводу Полонський писав мені, що йому прийшлося вести велику баталію, щоки він одвоював пропуск I тому через границю. Вони й справді вже п'єлегко мабуть було добитися цього блага, бо не далі як місяців через 3—4 після того вийшов неопублікований закон, яким трохи не зовсім заборонялося видання українських книжок. Перший том одісланий був у Київ у магазін Ільницького, який теж одібрав розрішення на роздрібні продажі цього тома. Другого тома, коли його к весні виготовили дрюком та брошюровкою, я одважився заслати тільки один примірник Я. П. Полонському, яко чиновникові цензуриного відомства, і прохав його, щоб він показав той том Мікешіну та Костомарову, бо їх спомини про Шевченка були там падрюковані. Усі ж другі примірники II тома і невелике число примірників I тома залишилися у книгарні Gregra a Dattla для продажі загріянишним читачам «Кобзаря».

А щоб ці загріянишні люди зацікавилися новим пражським виданням «Кобзаря», жінка моя поперекладала багато деяких дрібніших творів Шевченка на французьку мову, зписала коротенько зміст більших поем, по французьки ж переказала коротку біографію поета і ці всі замітки, як матеріал для статті, передала до редакції «Revue des deux mondes». В цьому ділі реклами нового видання запоміг знов Тургенев, який пайшов співробітника цього органа всесвітньої преси, що знав российську мову, і прохав його по матеріалах, засланих моєю жінкою, написати про Шевченка. Той так і зробив, через що й французи почали зна-

комітися з українським поетом, як пізні знакомилися з їм після книжечки Боденштедта про цього *Ukrainische Dichter*.

Може кому чудним здається, що містом для заграничного видання нового «Кобзаря» мною обрана була Прага, а не Львів, Берлін, Париж, де вже до того часу було надруковано чимало нецензурних поезій Шевченка. А вийшло це через те, що, з одного боку, мене тоді тягнало до себе не стільки статистіка, скільки філологія, і я хотів хоч одні семестр прослухати лекції звісного пражського лінгвіста словацького Гаттала, який тоді й викладав свою порівняючу граматіку славянських мов, а з другого боку,—що це важніше,—мені доручено було у родині П. І. Шафаріка розшукати кінець поеми Шевченка «Іван Гус». Коли на квартири професора Міщенка у Київі Ф. К. Вовк перевіряв автографи Шевченка з тими рукописами, що були здобуті від петербурзьких земляків, він запримітив, що і в печатних і в писаних текстах цієї поеми є пропуски або де-яких слів, або й цілих фраз і стрічок, які може цензура не пропустила, або й перепищики чи редактори пізнішіх видань, не розібрали слів чи з других яких причин, замінили точками. Надія на те, що у сина П. І. Шафаріка пайдеться орігінал цього Шевченкового послання до його батька, примусила мене зістатися у Празі.

Син знаменитого славяновіда, статистіка, археолога, філолога був тоді професором астрономії у Празі і з їм знакомий був Шоров. Він познайомив і нас з Шафаріком і його жінкою, нашою ж землячкою з Апаньївського повіту. Заходючи до цієї ввічливої родини на обіди з українським борцем та кашою (які страви мабуть на усю Прагу бували тільки у їх), я роспітував Шафаріка-сина, чи не зісталося де небудь помежи папірами його батька цілої поеми «Єретик»? Він казав, що після смерті батька він перебрав усі його книжки, рукописи, листи то-що, і справді найшов цю поему, але без кінця, бо дальший листочек послання до Шафаріка десь мабуть зовсім загинув. Те ж, що він запішов, він передав петербурзьким землякам Шевченка, коли вони заходилися ще у 60-х роках видавати «Кобзаря». Так розвіялася надія, що хоч у Празі пайдеться повний текст поеми «Єретик», або Гус». Але ще в старовину ка-

зали, що *habent sua fata libelli*: ще 30 літ зберігалася у секретному архиві «III отдѣленія» ця поема, поки її там не випадло д. Щоголев, якому дозволено було переглянути той архів¹⁾.

К весні 1876 закінчилися і корректура і дрюкування «Кобзаря». Нередивляючись вже готові обидва томи, я доглядів, що й помилок і чевидержок одного якого небудь правопису в обох томах було досить. Були, правда, й такі помилки, за які й не можна було обвинувачувати коректорів. Напр., на 370 сторінці I-го тома, провіряючи з жінкою коректурний набор з рукописом, ми прогавили цілу стрічку і залишили так, як набрав наборщик: «Творили б скрізь понад землею». Ця пісенітниця зісталася і в пізніших петербурських виданнях «Кобзаря»; дак корректура ж цього листу була в пас тоді, коли вмерла у нас дочка і приходилося її ховати на чужині: не до букв і не до слів було нам тоді! Але траплялося й таке, що теж саме слово у початку, у середині і в кінці книжки пропечатано було різними буквами: стрічалося, що замість «розкувати» зісталося «розувати» (II, стор. 32), що міняло смисл віршу. Зажурився я; зписав довгий список помилок на обидва томи і пошіс у типографію. Але управлятель типографії сказав мені, що ніколи не слід виставляти тих помилок, що пійшли не з вини наборщиків, а з *licentia poëtica*.

— «Поет, казав він, може навмисне робити помилки, аби б те слово, яке він вживав, згучало не так, як у других. Гляньте: і в нас Неруда зроду не схоче, щоб ми йому дрюкували його вірши правописом, якого держаться *Národní Listy*! А то ж не Неруда, а Шевченко: коли він бажав, щоб у одному місті було «отце», а в другому «отсе», а в третьому «оце», то вже пі він, ані ми не сміємо його виправляти!»

¹⁾ д. Щоголев, переглянувши усе „діло“ про Шевченка, каже, що слід було б усе цілком його надрюкувати, як ціаний офіційний матеріал про провини Т. Г. Шевченка перед урядом. І на мою думку, того не досить, що опубліковано д. Щоголевим у „Былому“, а треба б усе, що про Шевченка збереглося у архиві III отд., дати читачам „Кобзаря“.

— А й правда, думав я собі: на що дрюкувати таку силу помилок. Хоч і не знає пражський типограф, у якому хаотично-му становищі ще й досі наш український правопис і хто ставив такі чи сякі літери, дак і я ж не знаю, які саме літери у автографах Шевченка. Хай вже зістастеться так, як оддрюковано: колись будуть же і в нас граматичні правила правопису, — тоді хтось і виправить як слід текст «Кобзаря». А тепер досить того, що й заходи киян і гроці, їми зібрані на це діло, марне не загинули, а саме главное — що всі вірши «Кобзаря», яких дошукалися земляки, надрюковані. Тепер вже не прошадуть ті перли слова українського, які і по-над Уралом, і по-над Араком, і на Україні, і в Петербурзі і по других містах виливав поет, чи одриваючися од мольберту, чи тікаючи з своїми захалявними книжечками далеко од кріпості у кучугури, ховаючи свої папірці то од Сошепка, що примушував його кидати перо та братися за пензлі, то од старших унтерів, які доглядали за Ім. Тепер вже, чи так чи сяк, ці слова, що прилітали до Шевченка з України, де б він не був, — підуть поміж люде; і цього вже досить, а правопис — діло другорядне.

Ще де-які сумніви печалили мене: чи добре я зправився з дорученим мені ділом: чи не втілюючив я у «Кобзаря» чого-небудь не Шевченкового, як перед тим зробили це Львовяне, вставивши у «Кобзаря» завідомо усім нам складену Чубінським пісню «Ще не вмерла Україна». Ну, та це вже діло критиків, а я ж-тільки корректор д. Грегра! — потішав я сам себе.

Повертаючися з Праги до дому, у Відні стрілися ми з Драгомановим, який юхав на чужину розночинати там нову службу своєму народу. Він вже бачив пражське видання, і за його почати ми розмову.

— Правопис, кажу я, вийшов таки не добре видержаний!

— А який же може бути правопис, коли він не стоїть на ґрунті наукової фонетіки? одказав мені Драгоманов. Він пропо-

відував тоді, що настав вже час покинути традиції, які впроблені були ріжими правописами українськими—Максимовичевським, Гатцуковським, Кулішівським і особливо галицьким на основі ново-церковно-слов'янського; пора вже, казав він, зробити таку реформу, яку зробив В. С. Караджич для сербської мови: треба старатися, щоб прийнялася система Кирилла та Меодія, розроблена на основі української фонетики. Він виробив, разом з іншими, і правила такого нового правопису, і азбуку, яку через запівчуття українців герцеговинському повстанию прозвали «герцеговинкою»; цією герцеговинкою Драгоманов і почав був дрюкувати деякі з перших своїх заграничних видань. Через те він до правопису, який вживався у київських виданнях і який і я взяв для пражського «Кобзаря», відносився байдужісінько. «А от Ви краще скажіть мені,—повів він розмову далі з тим легеніким своїм юмором, який нам, його університетським слухачам, так подобався ще тоді, коли він у семинарі по історії, що завів був при своїй катедрі у Київському університеті, робив уваги на наші рефериати,—скажіть мені: як це з «сенату» у вас вийшов Анат? ¹⁾ або ще: як це Шевченко писав сам про себе і до себе те, що на ділі писав до його Чужбінського:

«Гарно твоя кобза грає, любий мій земляче!»

Вже як собі не хочете, а така передача віршів одного чоловіка другому вже лежатиме на Вашій совісті, як сіває Вересай — «до конця віку».

¹⁾ Т. Г. Шевченко. Кобзарь з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микішина. У Празі 1876. Стр. 214, де вадрюковано так:

Почтар нівроку був піднилий
Оддав Анатові приказ,
Щоб тільки в Віолесмі били
Малих дітей.

— Ну вже й Ви, як собі хочете, а моя совість тут ні при чому,—одказав я в тому ж тоні:—чи ж я винен, що видавець «Кобзаря» Едвард Гергр—чех і що він має право не знати, хто що кому писав: коли він побачив, що рукопис писаний власною рукою Шевченка, то чого ж йому більше? А звісно, що тільки один Бог без гріха! Да й що справді я міг би сказати на такі замітки про помилки у Пражському «Кобзарі»?

У Львові, їduчи до дому, я бачився там між іншими з одним літератором, який показав мені корректуру своєї відозви про пражське видання «Кобзаря», яку він написав у «Правду». В цій відозві він вихваляв і стараний догляд, з яким додержана була корректура, і ті праці по зібранню матеріалу редакторів видання, через які воно стало найповнішим, бо новішого, по його думці, мабуть вже й не буде. Я прохав його викинути ці два місяці, бо ще хто зна, що буде колись далі? Літератор той згодився і замінив ті фрази якимись другими.

У Київі, куди я приїхав здати справоздання про закінчення дорученої мені праці, вже чекали того терористичного натиску на українське слово, який у подробицях став звісним трохи згодом. «Кіевський Телеграфъ» став вже органом другого напрямку: «коли хто думає демократичні українські думки висловлювати, то треба тепер звертатися до П. А. Зеленого у «Одесский Вестникъ»! Так казали сумуючи громадяне, з котрих де-кого скоро після того порозсилали то у Петербург, то в Ісков, то що.

З того ж літа я став статістиком, зпочатку у Чернігові, а потім у Херсоні, і їздючи по селах, мало міг почувати на собі заборону українського слова. Правда, і мені іноді приходилося у концертах у Чернігові замість «Мені однаково, чи буду я живеть в Україні, чи ні!»—співати: «Ми є право все равно, умру ли я, иль буду живеть в странѣ чужой»... Але проте, що приходилося терпіти скільки літ письменникам українським, писання яких цензура зовсім не пропускала у світ, я вже тільки чув од других людей. Тоді я побачив, що добре пораяв Полонський — не баритися з виданням «Кобзаря», а скорійше випускати його ў

світ: бо як би спізнилися ще на півроку, то вже обидва томи зісталися б тільки для загріяниці.

От-такі згадки про видання 30 літ тому позад «Кобзаря» не у Россії, а у Празі я можу подати шаповцій редакції «України» на її запит. Другі земляки, що жили у 1875—76 роках у Київі, можуть тепер пригадати й про другі подробиці того часу лихоліття, яке не легко переносилося.

19¹ 07.

О. Русов.